

Pléh Csaba

Tényleg, mik is vagyunk?

Noam Chomsky: *Miféle teremtmények vagyunk?*

Fordította Kisantal Tamás, Budapest, Kossuth Kiadó, 2018

■ Valószínűleg számosan úgy ismerik Chomskyt, mint a média kritikusát, különösen, ami a kereskedelmi televíziózást, rádiózást illeti. Több amerikai tv-társaságból radikális kritikái miatt gyakorlatilag majdhogynem ki van tiltva mint szereplő. Ismerjük Chomskyt mint határozott politikai állásfoglalások képviselőjét is, aki mindig a szabadság, a demokrácia és a bonyolult emberi kapcsolat-szervezés mellett áll ki, minden lehetséges módon, tüntetéstől brosrúrán át komoly könyvekig, számtalan ügyben. A vietnami háborútól kezdve, a palesztin kérdéssel folytatva, Nicaraguán keresztül minden fontos politikai ügyben hallatja radikális kisebbségi hangját, mely minden hatalom és valódi illetve jelképes erőszak megkérdőjelezéséből indul ki.

Ez a friss könyve – melyet a magyar kiadó dicséreteken gyorsan, az amerikai kiadás után két évvel jelentetett meg – a kilencven (!) éves szerző nyelvészeti, filozófiai és emberképi mondanivalójának új szintézise. Chomsky ugyanis politikai és médiakritikai szerepvállalásai közepette megmaradt az emberi gondolkodás és az emberi nyelv kutatójának, mintateremtő, központi szakemberének, aki az emberi nyelv emberré tevő különleges szerkezeti vonásainak nagy hatású elméletét képviseli.

Ebben a felfogásban az egyik provokatív mozzanat az, hogy Chomsky szerint az emberi nyelvnek nem leglényesebb sajátsága a kommunikáció. (Ezt Chomsky már az 1960-as évek polémiáiban is kifejtette, gyakorlati példákkal, a pragmatikus filozófus John Searle-lel vitázva.) Chomsky úgy képzeli el, a nyelv legfontosabb mozzanata, hogy lehetővé teszi a környező világ és a benne zajló események kategóriákba rendezését. A kategóriákat az igazság szempontjából ítéljük meg, tehát a nyelv ebben az értelemben elsősorban a világ leképezésének, a gondolkodásnak az eszköze, és csak másodlagosan a kommunikációé. Ez egyben azt is jelenti, hogy biológiailag adott egyetemes nyelvi készletrendszerünk a gondolkodás és a gondolható határait is megadja.

„Ha ez az érvelési szál általánosságban korrektnek tekinthető, akkor jó okunk van arra, hogy visszatérjünk a nyelv mint a 'gondolkodás eszköze' hagyományos koncepciójára, és ez alapján vizsgáljuk felül Arisztotelész nézetét: eszerint a nyelv nem jelentéssel bíró hangnak, hanem hanggal bíró jelentésnek tekinthető. Általánosabban, a külsővé tétel bizonyos formáit figyelembe véve azt is mondhatjuk, hogy a hang tipikusnak számít ugyan, de más modalitások is abszolút rendelkezésre állnak. Például az elmúlt nemzedék jelnyelvvvel kapcsolatos vizsgálatai kimutatták, hogy a struktúra, az elsajátítás és az idegi reprezentáció terén feltűnő hasonlóságokat mutatnak a beszéddel, miközben természetesen itt teljesen más módon történik a külsővé tétel.

Érdeemes megjegyezni, hogy a külsővé tétel ritkán kerül alkalmazásra, hiszen a nyelvhasználat leggyakoribb esetben egyáltalán nem externalizálódik. Vagyis valamiféle belső dialógus működik, és a témával kapcsolatos nem túl bőséges kutatások – amelyek még Lev Vigotszkijra nyúlnak vissza – összekapcsolhatók azzal a jelenséggel, amelyet az önelemzésünk sugall (legalábbis az enyém mindenképp): a tudatba már csak szétszórt fragmentumok kerülnek. Időnként hirtelen teljesen megformálódott kifejezések is megjelennek bennünk – ám túl gyorsan ahhoz, hogy az artikuláció is részt vegyen létrehozásukban, vagy még akár az ezekre irányuló utasítások megformálódhassanak. Ezt a nagyon érdekes témát még alig kutatták, de vizsgálatok tárgya lehetne, és számos más kérdés is leágazik belőle.”

Ezek a korlátok persze igen sajátosak. Chomskynak ebben a könyvében is kifejtett, de már hatvan éve megfogalmazott elképzelése szerint a nyelvi kreativitás, mégpedig a mondattani formaalkotás révén adott kreativitás az emberi nyelv legfontosabb jellemzője. Ennek újrafogalmazott technikai megvalósulása a *rekurzivitás*, a nyelvi rendszer beépített lehetősége szerkezeteken alapuló

egymásba épített szerkezetek (például többszörösen összetett mondatok) alkotására. Ugyanakkor ez a formai nyitottság egyben a szabadság kulcsa is.

Chomsky a könyvben legújabb nyelvfelfogását, a minimalista nyelvelméletet körvonalazza. Ez korábbi, sokszor már barokkos bonyolultságú elméleteihez képest igen karcsúsított felfogás, mely kevés szabályt és elvet fogalmaz meg. Lényege az, hogy szerkezetfüggő módon egyesítünk különböző nyelvi jelkapcsolatokat. Ennek révén valósul meg hangalak és gondolati forma mint két illeszkedési felület összekapcsolása.

Chomsky már az első elméletében, az 1950-es évek végén is az emberi nyelv egyetemes vonásait kereste. Ennek azonban volt egy korlátja, és pedig az, hogy csupán az angol nyelvet vizsgálta. Hamar megjelentek követői és tanítványai, akik provokálták magyarral, arabbal, kínaival, héberrel, spanyollal, baszkkal és így tovább. Így a második elméletében (az ún. parametrizációs elméletben) már azt vallotta, hogy az emberi nyelv egyetemes vonásai úgy értelmezendők, hogy az egyetemes nyelvtan mintegy választási palettát ad a nyelvet kibontakoztató gyermek számára, „beállítandó kapcsolók” rendszerét. Van olyan nyelv, amelyben a ragok a fontosak, mint például a magyarban, de van olyan nyelv, amelyben a szórend a fontos, ami a nyelvtani viszonyokat illeti. Ez a jellegzetes változás Chomsky elméletében megmaradt, s a könyvben is megjelenik, mint az egyetemesség rugalmasabb felfogása.

Chomsky ebben a könyvben is túlmegy a nyelv kérdésein. Az egyáltalán való megértés kérdését elemezve azt mutatja meg, hogy a nyelvből való kiindulás, ha végső megoldásokat nem hoz is, de új módon világítja meg a fizikai és emberi világ-kategória elemzésének kérdéseit.

„Gyakran engem is e különös posztmodern eretnekség egyik felelőseként szoktak megbélyegezni, habár én egy másik elnevezést részesítek előnyben. Méghozzá inkább nyilvánvaló evidenciának nevezném azt, ami négy évtizeddel ezelőtt járt a fejemben, amikor különbséget tettem a kognitív képességeink számára hozzáférhető problémák, valamint az ezeken kívül eső rejtélyek vagy más néven *misztériumok* között. Charles Sanders Peirce-nek az abdukcióról alkotott beszámolójának fogalmait kölcsönvéve az emberi elme olyan biológiai rendszernek tekinthető, amelynek bizonyos 'hozzáférhető hipotézisek' behatárolt sora áll a rendelkezésére, így ezek alkotják a tudományos vizsgálódás alapjait – ebből kifolyólag pedig általában véve a kognitív képességek alapzatait is. Ebből pedig logikusan következik, hogy a rendszernek

más hipotéziseket és eszméket ki kell zárnia, mivel ezek egyáltalán nem megfoghatóak a számunkra, vagy már elérhetetlen távolságra helyezkednek el a hozzáférhetőségi hierarchián – ámbátor egy máshogy strukturált elmének még befogadhatóak lehetnek (habár ez utóbbi tézis talán már nem férne bele Peirce gondolatmenetébe). Az Egyetemes Nyelvtan valami hasonló szerepet játszik a nyelvben, a fenti alapvető megfigyelés pedig az összes többi biológiai tulajdonságra is kiterjed.

Peirce abdukciófogalmát időnként olyan következtetésként értelmezik, amely a legjobb magyarázathoz vezet, habár megalapozatlanul, hiszen a koncepció jócskán túlmegy ezen. Fontos, hogy Peirce kitaróan ragaszkodik a 'hozzáférhető hipotézisek' *határainak* megértéséhez. Ezeket pedig nagyon szűkre szabja, ugyanis szerinte a 'megfelelő elméletek elképzelésének' előfeltételeit biztosítják. A filozófust a tudományos tudás fejlődése foglalkoztatta, de meglátásai a józan észen alapuló megértés elsajátítására – és főleg a nyelvelsajátításra – is érvényesek.

Sőt várhatóan még az általunk megformálható kérdésekre is ugyanez vonatkozik. Hiszen a velünk született struktúrák a megfogalmazható kérdések változatos skáláját teszik lehetővé, miközben mások létrejöttét meggátolják – olyanokét, amelyek eltérő elméleti adottságokkal megáldott élőlények számára talán hozzáférhetőek lennének. Hume valamelyest hasonló gondolatára is hivatkozhatunk, aki szerint akárcsak az 'állatok' esetében, úgy az 'emberi ismeretek jó része' is a 'velünk született ösztönökből' jön létre, amelyeket 'közvetlenül a természettől' kapunk örökül – vagyis saját terminusaink szerint fogalmazva: genetikai adottságok. A következtetések tehát ugyanazok.

Számomra mindez nyilvánvaló evidenciának tűnik, habár talán nem azokból az okokból, ami sok kiváló gondolkodót hasonló következtetésekre vezetett. Amennyiben biológiai létezők vagyunk, nem pedig angyalok, akkor kognitív képességeink a 'fizikai adottságoknak' nevezett tényezőkhöz hasonlítanak, tehát úgy kell őket tanulmányoznunk, ahogy a többi testi rendszert is vizsgáljuk.”

Az „emberi természet” kérdéseiről szólva pedig kiáll a ma sokszor túl könnyedén terjedő könnyű, naiv mesékkel szemben, például az emberi társas élet vagy a nyelv kibontakozását illetően.

Chomsky ebben a könyvben is megmarad izgalmas, kereső tudósnak. Alapvető mondandója továbbra is kristálytiszt. Az emberi gondolkodásnak bonyolult szerkezetei vannak, melyek nem pusztán mellérendelő, aszociatív jellegűek, a gondolkodásnak, ugyanúgy, mint a nyelvnek, van grammatikája, sajátos szervezőelvei.

Ezek a szervezőelvek alkotják az „emberi természetet”. Gondolkodásunkban biológiai korlátok is érvényesülnek, melyek velünk születetten, egyetemesen adóttak, ezek azonban egy nyitott rendszert körvonalaznak. Ha gondolkodásunk teljességgel a környezet terméke lenne, akkor éppenséggel ki lennénk szolgáltatva a környezet esetlegességeinek, nem lennénk szabadok. A szabadság kulcsa éppen az, hogy gondolatvilágunknak tapasztalattól független elemei is vannak. Ezek nem sztereotíp viselkedéseket határoznak meg, mert a biológiai rendszerként felfogott nyelv legfontosabb vonása az, hogy nyitott rendszer. Egy a priori módon meghatározott nyelvtan születik velünk, de ennek tartalma éppen a korlátlan, az, hogy végtelen számú gondolatot tud kifejezni, végtelen számú mondatot képes létrehozni. A nyelv a gondolatalkotási értelemben nem a kifejezés akadálya és korlátja, hanem éppen az ember korlátlanul szabad fejlődésének legfőbb biztosítója. Chomsky a szabadság és a kreativitás hagyományát nativista módon, azaz velünk született rejtélyekként felfogva az európai empirista és racionalista filozófiai hagyományt kiegészíti, különleges szintézist hoz létre. Ez a szintézisre való törekvés egyben a könyv olvasmányélményének is a kulcsa. Ugyanakkor ezek a szervezőelvek a tudatos élmény számára közvetlenül nem hozzáférhetők. Éppen a modern nyelvész és filozófus feladata ezek világosabbá tétele. Ezzel segíti azt, hogy magunk jobb megismerésén keresztül közelebb kerüljünk a nyelv szabadságának megfelelő szabadabb társadalom szervezéséhez.

„Távolabbi feladat lesz az emberi megértés hatókörének és határainak megállapítása, miközben azt is be kell látnunk, hogy egy olyan gondolati konstrukció, amely más-hogy van szerkesztve, mint a miénk, esetleg teljesen egyszerű problémákként látná az emberi misztériumokat. Bizonyára csodálkozna, miért nem vagyunk képesek válaszokat találni rájuk, ahogy mi is megfigyelhetjük, hogy a patkányok a kognitív természetük tényleges felépítése miatt egyáltalán nem tudnak egy olyan útvesztőben tájékozódni, amelyben a kivezető útvonal algoritmusai a prímszámokra épül.

Semmiképp sem kell siránkoznunk azon, hogy léteznek specifikusan emberi rejtélyek. Sőt kifejezetten hálásnak kell lennünk emiatt. Ha az abdukciónak nem lennének határai, akkor hasonlóképpen kognitív teljesítményünknek sem volna hatóköre. Olyan lenne ez, mintha egy organizmus növekedését és fejlődését semmilyen genetikai tényező sem korlátozná, emiatt aztán olyan alaktalan amóbaszerűséggé alakulna, amely csu-

pán az analízis nélküli környezet véletlenjeit tükrözi. Azok a feltételek, amelyek megakadályozzák, hogy egy emberi embrió féregszerű lényé formálódjon, kritikus szerepet játszanak az emberré válás képességének meghatározásában, ugyanúgy, ahogy a kognitív terület más tartományaiban is. A klasszikus esztétikaelmélet a hatókör és a határok ugyanezen kapcsolatára mutatott rá, hiszen szabályok nélkül nincs valódi kreativitás, még akkor sem, ha éppen maga a kreatív folyamat intéz kihívást a meglévő szabályok elé és írja felül azokat.

Véleményem szerint a fentieket őszintén végiggondolva arra a következtetésre kell jussunk, hogy alig valamivel többet tudunk a kreativitásról, mint amit a XVI. századi spanyol filozófus, Juan Huarte tudott. Amikor ugyanis az emberek és állatok által egyaránt birtokolt intelligenciát megkülönböztette attól a magasabb rendű értelemtől, amely csak az embereknek adatik meg, utóbbi a nyelv kreatív használatával illusztrálta, majd ezen is továbblépve még egy magasabb szintet határozott meg: a valódi művészi és tudományos kreativitás lépcsőfokát. Még azt sem tudjuk, hogy ezek a kérdések vajon az emberi megértés hatókörébe tartoznak-e, vagy a Hume által a Természet lényegi titkainak nevezett csoportba sorolhatók, kiszolgáltatva a 'homályba, ahol mindig is voltak és mindig is maradnak'.”

JEGYZETEK

- 1 CHOMSKY, Noam: *Miféle teremtmények vagyunk?* Ford. KISANTAL Tamás, Bp., Kossuth, 2018, 47.
- 2 Uo., 64–65.
- 3 Uo., 99–100.